

● ІСТОРИЧНІ ФАКТИ ●

■ **Історія України як наука.** Минуле завжди цікавило людину. Ще первісні люди почали спостерігати за циклічними подіями в природі, запроваджувати календарі. З найдавніших часів люди прагнули дізнатися про своїх предків, їхнє життя й діяльність, намагалися в минулому розгледіти обриси майбутнього.

Послідовність історичних подій у часі називають **хронологією**.

Науку, що вивчає минуле людства, називають **історією**. У різних регіонах протягом історичного часу існувало багато різноманітних систем літочислення. Тому виникла потреба переведення дат на сучасне літочислення та встановлення точних дат історичних подій. Це здійснює дисципліна **історична хронологія**.

Вивченням історичного минулого, його реконструкцією на основі матеріальних пам'яток займається інша історична дисципліна — **археологія**. Вона досліджує матеріальні історичні пам'ятки — давні поселення, укріплення, житла, предмети побуту, зброю та багато ін. Особливо цінними є археологічні дані про ті часи, коли не існувало писемності. Розповіді про них можуть лише різноманітні матеріальні пам'ятки — єдині «свідки» епохи.

Отримати інформацію про історичне минуле допомагають також інші науки. Наприклад, **етнографія** досліджує культуру, традиції, звичаї та побут народів. Це дає можливість вивчати життя людей як у минулому, коли ці традиції формувалися, так і в наш час. **Антропологія** — наука про походження й розвиток людини як біологічного виду.

Історія нашої Батьківщини — **історія України** — вивчає минуле від найдавніших часів до сьогодення.

▲ **Археологія** — історична дисципліна, що здійснює вивчення історичного минулого, його реконструкцію на основі матеріальних пам'яток.

▲ **Історія** — це наука, що вивчає минуле людства.

▲ **Хронологія** — послідовність історичних подій у часі; допоміжна історична дисципліна, що встановлює дати історичних подій і документів.

■ **Загальна періодизація.** З початку осмислення історії людина намагалася створити картини минулого, реконструювати його.

Вона помічала постійні зміни у своєму житті, які в певні відрізки часу відбувалися то повільно, то швидше. Тому давні філософи почали поділяти історію людства на періоди, які мали власні ознаки. Давні греки, наприклад, виокремлювали такі періоди: «золотий» (найщасливіший і найкращий), «срібний», «бронзовий», «мідний» віки. Вітчизняна сучасна наука використовує загальноісторичну періодизацію історії України: **давня історія** (первісне суспільство й виникнення перших держав); **середньовічна історія** (феодальне суспільство); **нова історія** (буржуазне суспільство); **новітня історія** (індустріальне й постіндустріальне суспільство). Існує також археологічна періодизація, якою користуються під час вивчення давньої історії. Відповідно до цієї періодизації, історичний час поділяють на періоди залежно від матеріалів, з яких були виготовлені основні знаряддя праці: **кам'яний вік**, **мідно-кам'яний вік** (енеоліт), **бронзовий вік**, **ранній залізний вік**.

На різних етапах розвитку людства кардинально змінювалося його життя. Поняття **«цивілізація»** відображає такий рівень розвитку суспільства, при якому виникають міста, писемність, приватна власність, соціальна та майнова нерівність, держава й розвинена релігія. Суспільства, які мають власні яскраві ознаки в певному історичному періоді, також називають **цивілізаціями**. Наприклад, учені вивчають давню єгипетську цивілізацію з богами й пірамідами фараонів, японську, для якої характерними були наявність самураїв, своєрідна поезія та ін.

■ **Джерела з історії України.** Історію досліджують на основі **історичних джерел**, які несуть інформацію про минуле. Існує кілька видів історичних джерел: **писемні** (актові) **пам'ятки** (ділові записи на різноманітних матеріалах, грамоти, договори, протоколи та ін.); **оповідні пам'ятки** (літописи, хроніки, історичні твори, щоденники та ін.); **речові**, або **матеріальні** (знаряддя праці, пам'ятки архітектури, предмети побуту, прикраси, монети тощо); **усні** (народні перекази, міфи, легенди, казки, пісні, які збереглися у фольклорі); **етнографічні** (обряди, звичаї, забобони, повір'я); **лінгвістичні** (**мовні**) (залишки давніх лексико-граматичних форм, що збереглися в сучасній мові), **кіно-** та **фото-****документи**. Усі ці історичні джерела використовують під час вивчення історії України.

- ▲ **Історичні джерела** — це історичні пам'ятки, які несуть інформацію про минуле. Види історичних джерел: речові (матеріальні), писемні, усні, етнографічні, лінгвістичні (мовні) та ін.
- ▲ **Цивілізація** — рівень суспільного розвитку й матеріальної культури, досягнутий тією або іншою спільнотою, а також ступінь і характер розвитку культури певних епох і народів. Також суспільства, які мають власні яскраві ознаки в певному історичному періоді.

Розділ 2

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

● ІСТОРИЧНІ ФАКТИ ●

■ **Поява та розселення людей на території України.** Першим і найтривалішим періодом в історії людства був *кам'яний вік*. Його названо за основним матеріалом, з якого людина виготовляла знаряддя праці. Він тривав з часу появи людини (археологічні знахідки свідчать, що це могло статися бл. 3 млн років тому) до V тис. до н. е., коли вона почала використовувати перші метали. Людина з'явилася там і тоді, де почалася її усвідомлена праця. Ось чому археологи, знайшовши грубо оббиті камені, стверджують, що ці знаряддя праці залишила первісна людина. На різних континентах Землі кам'яний вік почався в різний час. Найраніше це відбулося в Африці, звідки первісні люди розселилися по всій планеті.

Упродовж кам'яного віку не раз змінювалися географічні й кліматичні умови. Періоди потеплінь чергувалися з льодовиковими, коли значна частина земної поверхні вкривалася шаром льоду й снігу. У деяких місцях товщина льодовика сягала 2 км, а рівень води у Світовому океані був нижчим від сучасного майже на 100 м.

Кам'яний вік умовно поділяють на три періоди: палеоліт (грецьк. *palaios* — стародавній і *lithos* — камінь) — найдавніший і найдовший кам'яний вік; мезоліт (грецьк. *mesos* — середній і *lithos* — камінь) — середній кам'яний вік; неоліт (грецьк. *neos* — новий і *lithos* — камінь) — новий кам'яний вік.

Палеоліт (1 млн — 10 тис. років до н. е.) на території України — найтриваліший період у її історії. Його поділяють на *ранній* (1 млн — 150 тис. років тому), *середній* (150–40 тис. років тому) і *пізній* (40–10 тис. років тому).

Заселення території України первісними людьми розпочалося в **ранньому палеоліті** (бл. 1 млн років тому). Поселенці, на думку вчених, прийшли з Передньої Азії через Балканський півострів і Закавказзя та з Європи. Основні заняття первісних людей: збиральни-

цтво, полювання, переважно на великих тварин. Перші жителі на території України використовували примітивні знаряддя праці, виготовлені з дерева, кістки, рідше — з рогу, але найчастіше вони користувалися кам'яними рубилами, скребками, гостроконечниками.

Про особливості життя первісних людей на території України розповідають численні *стоянки* — місця їхнього проживання. Найвідомішою стоянкою в Україні, знайденою археологами, є стоянка біля **с. Королевого** в Закарпатській обл. Згодом первісні люди розселилися в Закарпатті, Наддністрянщині, Придніпров'ї, Криму й Приазов'ї.

Найдавнішою людиною вчені вважають *людину вмилу (Homo habilis)*. Але на території України першою первісною людиною була *людина прямоходяча (Homo erectus)*. Учені називають її *пітекантропом*. Ця людина відрізнялася від її попередників зовнішнім виглядом і досконалішою будовою тіла. У пітекантропа був більший об'єм мозку, менш похилий лоб, дрібніші й гостріші зуби пристосовані для харчування м'ясом. Збільшилися також середній зріст і маса тіла. Пітекантропи вмилу виготовляли рубила, гостроконечники, скребла. Ці люди жили групами по 25–40 осіб. Спільне життя й колективне полювання вимагали узгодженості дій, а отже, спілкування не лише за допомогою мови жестів, а й за допомогою звуків. З часом виникла мова.

Нащадками пітекантропів учені вважають *неандертальців*, які жили в **середньому палеоліті (150–40 тис. років тому)**. Зовнішнім виглядом вони вже більше нагадували сучасну людину. Неандертальці, які жили в умовах холодного клімату, навчилися не тільки використовувати вогонь, а й добувати його. Завдяки вогню вони обігрівали помешкання, захищалися від хижаків, готували їжу. Знаряддя праці неандертальців було досконалішим, ніж у пітекантропів. Згодом вони почали виготовляти кам'яні ножі,

зазубрені пилки тощо. Неандертальці, які жили в льодовиковий період, полювали на північного оленя, мамонта, бізона, коня, шерстистого носорога та ін. За знахідками кісток тварин на стоянках неандертальців можна зробити припущення про їхнє харчування.

Пам'яток середнього палеоліту в Україні виявлено вже значно більше — близько 200. Зокрема, їх знайшли біля *с. Антонівки*, що на Донбасі, у печері *Кіік-Коба* в Криму, біля *с. Молодого* та *с. Луки-Врублівцевої* на Дністрі.

У *пізньому палеоліті (40–10 тис. років тому)* на планеті з'явилася людина розумна (*Homo sapiens*), яку вчені називають *кроманьйонцем*. Ці люди жили в середньому не більше 30 років. У боротьбі за виживання змінювався не тільки зовнішній вигляд первісної людини, а й спосіб її життя. Одним з основних занять кроманьйонців було полювання — індивідуальне або загінне. Під час загінного полювання мисливці, лякаючи звірів вогнем і шумом, виганяли їх на край урвища. Тварини зривались униз, розбивалися, стаючи легкою здобиччю. Вижити людині допомагало також рибальство. Людські колективи жили один від одного на відстані одноденного переходу — 40–50 км. Ця територія могла прогодувати близько 70 осіб. Такі первісні колективи мають назву *родова громада* — об'єднання родичів, які вели спільне господарство.

У пізньому палеоліті люди розселилися майже по всій території сучасної України: на річках Дністрі, Десні, Дніпрі, а також на Закарпатті, у Криму й на Волині. Населення території України тоді становило близько 6–10 тис. осіб. У стоянці з кількох жител проживало від 25 до 70 осіб. Найвідомішими стоянками пізнього палеоліту є *Молодове* та *Вороновиця* на Дністрі, *Мізин* на Десні, *Кирилівська* в Києві, *Амвросіївка* в Донбасі. Дуже цікавою є стоянка *Межиріч*, розташована в долині р. Росі. Вона складається з кількох жител. Для їх будівництва було використано кістки щонайменше 92 мамонтів. На стоянці виявлено найдавнішу у світі карту поселення, зображену на кістці мамонта.

Як і на території Європи, так і на території України в пізньому палеоліті спостерігався розквіт *первісного мистецтва*. Археологи знайшли на стоянці Межиріч кілька статуеток, виготовлених із бивня мамонта. Уражають також скарби Мізинської стоянки — фігурки з геометричним орнаментом, два браслети: один, зроблений із бивня мамонта, у вигляді широкої пластинки, прикрашеної орнаментом, другий — із пластинок, покритих рядами ліній. Культурне призначення мали пофарбовані вохрою щелепи

й лопатки мамонта, а також музичні ударні інструменти з кісток мамонта.

Саме в палеоліті зародилися релігійні вірування первісних людей. *Тотемізм* — віра в спільного предка громади, роду, якого ототожнювали з твариною, неживим предметом (каменем тощо), що сприяло єдності колективу. *Анімїзм* — віра в існування душі, про що свідчать перші поховання. *Магія* — віра в те, що дії людини (заклинання, обряди) можуть вплинути на події. Так з'явилася мисливська магія. *Фетишизм* — віра в надзвичайну силу предметів.

Із закінченням останньої льодовикової ери зменшилися площі континентальних льодових покривів, унаслідок чого змінилися ландшафти, клімат планети став близьким до сучасного. Вимерли великі холодостійкі тварини, які не змогли пристосуватися до життя в умовах потепління. На думку вчених, рівень Світового океану піднявся на 100 м. З'явилися нові річки. У таких природних умовах на території сучасної України почався *мезоліт (9–7 тис. років до н. е.)*.

Зі змінами природного середовища змінювалося й життя людини: вона змушена була полювати на дрібних полохливих тварин і водоплавних птахів. Убити їх можна було лише зі значної відстані. Для цього була потрібна спеціальна зброя. Завдяки використанню лука й стріли первісні люди змогли зробити способи добування їжі ефективнішими й безпечнішими. Допомагала під час полювання й перша одомашнена тварина — собака. У мезоліті поширилося виготовлення невеликих загострених каменів, які вчені називають *мікролітами*. Їх вкладали в дерев'яні й рогові оправы, які було зручно тримати в руці. Це економило матеріали, робило знаряддя праці зручнішими. Мешканцям епохи мезоліту, які жили на теренах сучасної України, були відомі кілька способів риболовлі: за допомогою вудки з гачками, сітки, верші. Риболовля змусила людей винайти перший транспорт — плоти й човни. Люди жили в невеликих каркасних конічних житлах, укритих корою та шкірами. Вели рухливий спосіб життя, мандруючи за тваринами.

▲ **Палеоліт** — найдавніший і найтриваліший період кам'яного віку; перший період кам'яного віку.

▲ **Мезоліт** — середній період кам'яного віку.

■ **Поширення землеробства й скотарства на землях України.** Наприкінці мезоліту в багатьох регіонах люди винайшли основних тварин, на яких вони полювали. Виснажувались і збиральницькі ресурси. Унаслідок цього виникла криза мисливсько-збиральницького

господарювання. Однак людина змогла її подолати — винайшла землеробство й скотарство. Землероби й скотарі мали більше турбот, ніж мисливці та збирачі, але наполеглива праця гарантовано давала їм можливість урізноманітнювати їжу, створювати запаси.

Уважається, що землеробство зародилося в Передній Азії в 7–6 тис. до н. е., звідки поширилося в Європі. Це були часи **неоліту** (VI–IV тис. до н. е.). Кардинальні зрушення цього періоду вчені називають **неолітичною революцією**, сутність якої полягала в переході від **привласнювального** (полювання та збиральництва) до **відтворювального** (скотарство й землеробство) **господарства**.

Зі зміною системи господарювання повністю змінилося як матеріальне, так і духовне життя людини. Люди, залежні від природних сил, почали їм поклонятися, виникли вірування в богів сонця, дощу, вітру й ін. Обробляючи землю, громади почали вести осілий спосіб життя. Змінилися знаряддя праці, способи харчування. Оброблена ділянка землі могла прогодувати більшу кількість людей, ніж така сама за площею ділянка, на якій полювали чи збирали дари природи. Це зумовило стрімке зростання чисельності населення (на думку вчених, за часів неоліту населення планети збільшилося до 80 млн осіб). Скотарі в різних регіонах світу одомашнили корову, свиню, козу, вівцю й інших тварин, згодом — коня. На українських землях першими були одомашнені корова й свиня.

У неоліті людина вдосконалила своє вміння обробляти камінь, ріг і кістку, застосовуючи для цього свердління, шліфування, пиляння. Спочатку землю обробляли за допомогою дерев'яної, кістяної чи рогової мотики. Вирощували овес, просо, ячмінь, пшеницю, жито. Пізніше з'являються мотики з рогу й кістки, крем'яні серпи, кам'яні зернотерки тощо. У цей період виникають (неодночасно в різних місцевостях) **перші ремесла: гончарство** (виготовлення кера-

міки) і **ткацтво**. Найдавніший посуд був ліпним. Вироби з глини спочатку висушували, а пізніше обпалювали на вогнищах і в спеціальних печах, прикрашали орнаментами чи розмальовували. Люди також навчилися прядти нитки з вовни й рослинних волокон. З часом з'явився й примітивний ткацький верстат.

Нині по всій території України відомо понад 500 поселень періоду неоліту. Їх поділено на археологічні культури. **Археологічна культура** — це сукупність археологічних пам'яток, які мають спільні ознаки, відносяться до певного періоду та займають певну територію. Кожна археологічна культура отримує назву за місцем розташування, характерними ознаками кераміки, місцем першої знахідки тощо. Найвідомішими неолітичними культурами, що існували на території сучасної України, є **бузько-дністровська, лінійно-стрічкова кераміка, азово-дніпровська, сурсько-дніпровська**. У **Микільському могильнику**, який відноситься до періоду неоліту, знайдено перші символи влади вождів — кам'яні булави, а також найдавнішу на теренах України прикрасу — золоту підвіску.

Першим металом в історії людства, обробка якого, як відомо, здійснювалась у Передній Азії з VII тис. до н. е., була мідь. Спочатку її кували, а згодом навчилися виплавляти. Це відбувалося в період **енеоліту** (**мідно-кам'яного віку**). На землях України енеоліт тривав упродовж **IV–III тис. до н. е.** Знайдені археологами в давніх копальнях знаряддя праці — кайла з рогу, мідні сокири тощо — свідчать про те, що ремісники виплавляли мідь із руди. Спочатку руду плавили в тих печах, де обпалювали керамічні вироби, а пізніше почали використовувати спеціальні печі, адже щоб мідь розплавилася, потрібна температура 700–800 °С. За часів енеоліту утвердилися землеробство та скотарство. Наприкінці цього періоду виникає орне землеробство, починають використовувати тяглову силу тварин.

- ▲ **Археологічна культура** — це сукупність археологічних пам'яток, які мають спільні ознаки, відносяться до певного періоду та займають певну територію.
- ▲ **Відтворювальне господарство** — форма господарювання (спосіб життя), що ґрунтується на землеробстві та скотарстві.
- ▲ **Енеоліт** — перехідний період від епохи неоліту до бронзового віку, у який уперше з'явилися мідні знаряддя; мідно-кам'яний вік.
- ▲ **Неоліт** — новий період кам'яного віку.
- ▲ **Неолітична революція** — історичний період в епоху неоліту, коли відбувся перехід від привласнювального до відтворювального господарства.
- ▲ **Привласнювальне господарство** — перша в історії форма господарювання, коли люди споживали взяті з природи продукти харчування шляхом мисливства, рибальства й збиральництва.

■ **Трипільська культура.** На період енеоліту припадає початок розвитку **трипільської культури** (IV — середина III тис. до н. е.), що була відкрита **Вікентієм Хвойкою**. Її ареал:

Верхня Наддністрянщина — Південна Волинь, Середня Наддніпрянщина — Причорномор'я. Трипільська культура утворюється, на переконання більшості вчених, з неолітичних культур